

TATAR, BAŞKURT, ÇUVAŞ DESTANLARINDA HAYVANLAR VE İŞLEVLERİ*

Gizem KESKİNSU** & Murat ÖZŞAHİN***

Öz

Destanlar, toplumların tarihleri boyunca millî bilinci ve millî kültürü güçlendirmesini sağlayan sözlü anlatı türleri arasında yer almaktadır. Toplumların hayatlarında derin izler bırakmış tarihî olayları ve halk inanışları arasında yer alan olağanüstülükleri konu edinen destanların temeli ise mitolojik döneme dayanmaktadır. Mitolojik dönemin etkilerinden biri olan olağan ve olağanüstülükler, böylece destanların önemli kaynağının mitoloji olduğunun en büyük kanıtı olmuş ve aynı zamanda destanları oluşturan temel öğelerden biri hâline gelmiştir. Destanların içerisinde yer alan kahramanlar, milletin ortak duygularını, beklentilerini ve ortak fikirlerini içerisinde barındıran bir unsur olarak yer almaktadır. Kahramana yardım eden ve destanın içerisinde yardımcı bir unsur olarak yer alan ve en az kahraman kadar önem arz eden hayvanlar ise farklı işlevlerde destanın oluşmasında ve olayların gelişiminde etkili olmuşlardır. Tarihte Türklerin bir kısmının göçebe yaşam tarzı sürmesi ve hayvanlarla olan yakın ilişkileri destanlarda yer alan hayvan unsurunu açıklar niteliktedir. Türklerin hayvanlarla yakın ilişki içerisinde olmasının başlıca nedenini avcı göçebe toplum yapısı oluştururken, diğer en büyük nedeni ise hayvanların inanç ve kültürel hayatta kutsal kabul edilmeleri oluşturmaktadır. İnsanoğlu varoluşundan bu yana yaşadığı tabiatı ve çevresinde bulunan canlı veya cansız her varlığı anlamlandırmaya çalışmış ve kendisiyle bir canlı arasında bağ kurma ihtiyacı hissetmiştir. Bunun sonucunda hayvanlara yükledikleri inanç unsuru olma özelliği insan- hayvan ilişkisini yeni bir boyuta taşımıştır. İnsanların hayvanlarla kurmuş oldukları bağ inanç sisteminde “hayvan-ata/ana” gibi yeni kavramların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Göçebe hayat tarzının temelini oluşturan canlılar arasında yer alan at ise destanlarda en çok karşımıza çıkan canlı türüdür. Atın kahraman ile her daim yan yana olduğu ve çeşitli işlevlerle kahramana yardım ettiği görülmektedir. Her durumda kahramanla birlikte destanlarda yer alması, ata diğer canlı türlerinde görülmeyen yardımcı, yoldaş gibi işlevleri kazandırmıştır. Tilki, balık, öküz, kartal, baykuş, doğan, serçe, bülbül, güvercin gibi tespit edilen diğer canlı türlerinin ise olayların gelişiminde belli yerlerde katkı sağladıkları görülmüştür. Bu çalışmada Tatar-Başkurt destanlarında ve Çuvaş alp hikâyelerinde yer alan hayvanların renk özellikleri ve destanlardaki işlevi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Destan, hayvanlar, Tatar, Başkurt, Çuvaş.

* Bu çalışma, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanmış “Tatar-Başkurt-Çuvaş Destanlarında Hayvanların İşlevlerinin İncelenmesi” başlıklı tezden üretilmiştir.

** Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Programı Mezunu, Muğla/Türkiye ORCID: 0000-0002-5064-7676

*** Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Afyonkarahisar / Türkiye ORCID: 0000-0003-2135-0985

ANIMALS IN TATAR, BASHKIR AND CHUVASH EPICS AND THEIR FUNCTIONS

Abstract

Epics are among the types of oral narratives that enable societies to strengthen national consciousness and national culture throughout their history. The basis of epics, which deal with historical events that have left deep traces in the lives of societies and the extraordinary among folk beliefs, is based on the mythological period. Ordinary and extraordinary events, which are one of the effects of the mythological period, thus became the greatest proof that the important source of epics is mythology, and also became one of the basic elements that make up epics. The heroes in the epics take place as an element that includes the common feelings, expectations and common ideas of the nation. The animals, which help the hero and take place as an auxiliary element in the epic and are at least as important as the hero, have been effective in the formation of the epic and the development of events in different functions. The nomadic lifestyle of some of the Turks in history and their close relations with animals explain the animal element in the epics. The main reason why Turks are in close relationship with animals is the hunter-nomadic society structure, while the other biggest reason is that animals are considered sacred in religious and cultural life. Since its existence, human beings have tried to make sense of the nature in which they live and every living or non-living being around them, and they have felt the need to establish a bond between themselves and a living thing. As a result, the feature of being an element of belief attributed to animals has carried the human-animal relationship to a new dimension. The bond that people have established with animals has led to the emergence of new concepts such as "animal-ancestor/mother" in their belief system. The horse, which is among the creatures that form the basis of the nomadic lifestyle, is the most frequently encountered creature in epics. It is seen that the horse is always side by side with the hero and helps the hero with various functions. In any case, being included in epics with the hero has given the horse functions such as helper and comrade, which are not seen in other living species. It has been observed that other species such as fox, fish, ox, eagle, owl, falcon, sparrow, nightingale and pigeon contributed to the development of events in certain places. In this study, the color characteristics of animals in Tatar-Bashkir epics and Chuvash alpine stories and their function in epics were examined.

Keywords: Epic, animals, Tatar, Bashkir, Chuvash.

Giriş

Destanlar, milletlerin yaşamlarının birer yansıması olarak görülen sözlü anlatı türleri arasında yer almaktadır. Toplumların, tarihleri boyunca yaşamış oldukları sosyolojik olayların, ideolojik fikirlerin ve tarihî kahramanların konu edildiği kültürel bir miras olarak görülmektedir.

Geniş bir destan mirasına sahip olan Türklerin göçebe hayat tarzı, inanışları, bu mirasın oluşumuna kaynaklık etmiştir. Türklerin benimsemiş olduğu göçebe hayat tarzı hayvanlarla olan bağlarını oldukça güçlendirmiştir. Bunun yanı sıra kültürel hayatta kutsal olarak görülen hayvanlar inanışlarda da yer bulmuştur. Kültürel hayatta kutsal addedilen hayvanlar birer “totemizm” unsuru olarak görülmektedir. Totemizm kelimesi kısaca şu şekilde tanımlanabilmektedir:

Totem inancı ile ilgili törenler ve âdetlerin toplamına totemizm denilmektedir. 1791 yılında İngiltere’de görülen TOTEM kelimesi (John Long) un (Voyages and Travels of Indian Interpreter and Tiadee, London 1791) adlı eserinde kullanılarak ortaya çıkmıştır. Bir hayvan, bir bitki (ağaç v.b.) veya başkaca herhangi bir cisim (Kaya), ırmak v.b. o gibi, bir kabilenin kutsal tanınarak, ona özel bir arma, bir sembol şeklinde bağlanması olarak görülmüştür (Tanyu, 1983: 158).

Temeli bir inanışa dayanan totemizm, Türk kültüründe görülmektedir. Fakat, totemizmin içinde yer alan tapma olayı ise Türk kültüründe yer almamaktadır. Bunun sonucunda hayvanlar, Türk kültüründe tapılan kutsal bir varlık olarak görülmemiştir. Ancak sosyal hayatta ve kültürün içinde kutsiyet kazanmış ve bu doğrultuda kutsal kabul edilmişlerdir.

Sosyal bir varlık olan insan, tarih öncesi dönemden itibaren hayvanlarla yakın bir ilişki kurmuştur. Hayvan-insan ilişkisi ilk olarak temel ihtiyaçları gidermek için oluşmuştur. Hayvanlar, insanın varoluşundan bu yana önem arz eden canlılar olmuşlardır. Taş Devrinin son dönemlerine doğru mağara duvarlarında yer alan figürler sadece hayvanlara aittir. Bu durum, o dönemde insanlar için hayvanların ve avcılığın önemini ortaya koymaktadır (Baldıck, 2011:14). İnsan hayatında birçok temel ihtiyacı karşılayabilen hayvanlar, daha sonraları inanışların içerisinde de yer almaya başlamıştır. Böylece hayvanlar, inanışların ve sosyo-kültürel hayatın şekillenmesinde de büyük role sahip olmuşlardır. Tarih öncesi dönemde mağara duvarlarına çizilen hayvan figürleri, insan-hayvan mücadelesini anlatan resimler, hatta alfabelerin oluşmasında kullanılan figürler, o dönemde hayvana yüklenen kutsal anlamları ve insan-hayvan ilişkisini anlatan ve kültürel mirasın oluşumunu ispatlayan en önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Tarih öncesi toplulukların yaşadığı dönemde içerisinde buldukları doğal ortam, inanç sisteminin de oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu dönemde yaşamış olan avcı-toplayıcı topluluklar doğada var olan canlı cansız her nesnenin bir ruha sahip olduğuna inanmışlardır. Avcı-toplayıcılar, benimsemiş oldukları animistik düşünce tarzı ile doğada var olan varlıklarla aralarında akrabalık bağı olduğuna inanmışlardır. Bu inanış daha sonra totemizmin de oluşumuna zemin hazırlamıştır. Totemizm ile birlikte insan-hayvan ilişkisi yeni bir boyut kazanmış ve besin ihtiyacını karşılamak için kullanılan hayvanlar bu akrabalık bağı sayesinde “hayvan ata” olarak nitelendirilmiştir (Siddiq 2019: 35; Gacar, 2020: 18 ’den). Bu düşünceyi destekleyen ve örneklendiren diğer bir durum ise Türklerde her boyun bir ongununun bulunması durumudur. Türklerde genellikle kuş türlerinin boyların ongunu olarak kullanılması, hayvanlara yüklenen kutsallığın ve gücün simgesidir. Hayvanların boy sembolü olarak seçilmesi inanışların sonucudur. Bir hayvan-ata dan veya hayvan-anadan türeme mitleri ve Şamanizmde yer alan inançlar, sembol olarak hayvanların kullanılmasını açıklar niteliktedir.

İnanışların içinde oldukça önemli bir yer edinen hayvanlar, öteki dünya ile de ilişkilendirilmiştir. Mezarlarda bulunan hayvan kalıntıları, insanların dünya üzerinde hayvanlarla kurdukları ilişkiyi öteki dünyada da devam ettirme düşüncesinde olduklarını göstermektedir. Evcilleştirme süreciyle birlikte bu düşünce değişmemiştir.

Evcilleştirme sürecinin başlamasıyla birlikte hayvanlarla olan ilişki daha da gelişmiştir. Yerleşik hayatın başlaması ve tarım faaliyetleri, hayvanlara olan ihtiyacı artırmıştır. Bu yeni düzen, insanlarda sahiplenme duygusunu ön plana çıkarmış ve hayvanlar, sahip olunan bir nesne konumuna geçiş yapmıştır. İnanç sistemlerinin değişimi, toplumlarda uzun vadede meydana gelen bir olgudur. Bu durum hayvanların

da içerisinde bulunduğu inanç sistemlerinde de görülmüştür. Daha önceleri hayvanlara yüklenen kutsal anlamlar, yerleşik hayatta meydana gelen evcilleştirme sürecinde de devam etmiştir. Hayvanlar, her ne kadar sahip olunan birer nesne olarak görülseler de kendilerine saygı duyulmaya devam edilmiştir.

Evcilleştirilerek insan hayatını kolaylaştıran hayvanlar, kültürel alışverişin de gelişmesine olumlu yönde katkı sağlamışlardır. Daha önceleri gidilemeyen, fethedilemeyen yerlere hayvanlar sayesinde ulaşılması mümkün hâle gelmiştir. Sosyal hayata olan olumlu etkileri edebî eserlere de yansımıştır. Göçebe hayatın getirmiş olduğu yaşam tarzı, sözlü anlatı türlerinde de hayvan motifini kahramanın kendisi kadar önemli hâle getirmiştir. “Hayvanın hayatın her alanında aktif olarak rol alması ekolojik destanlar içerisinde kendisine önemli bir yer bulmasını sağlamıştır. Hayvanlara destanların içerisinde yer verilmesi, epik destan geleneğinde hayvan kahraman tipinin oluşmasına zemin hazırlamıştır” (Gacar, 2020: 140).

Bu çalışmada da Tatar, Başkurt destanları ve Çuvaş alp destanlarında tespit edilen hayvanların özellikleri ve destanlardaki işlevleri tasnif edilmiştir.

1. Hayvanları Betimleyen Renkler

Toplumlar, sosyal ve kültürel açıdan etrafında yer alan canlı veya cansız tüm varlıkları renklerle nitelendirmişlerdir. Renk sembolizminin dinî açıdan yansıması da anlatı türlerinde karşımıza çıkmaktadır. Her dinî inanın içerisinde barındırdığı renkler ve bu renklerin temsil ettiği anlamlar kültüre ve edebî eserlere de yansımıştır. Renk sembolizmi, farklı kültürlerin ve dinlerin etkisiyle çeşitli anlamları içerisinde barındırmaktadır. Renk unsuru her kültürde ve inanışta aynı olsa da anlamı bu iki olguya bağlı olarak değişmektedir. Batı’dan Doğu’ya kadar çeşitli anlamlarla renklerin tanımlandığı görülmektedir. Bu durumu temel renkler arasında yer alan ve çalışmamızda en çok kullanılan renk olan beyaz renk üzerinden somutlaştırabiliriz. Beyaz renk Türk kültüründe saflığın, bilgeliğin ve ululuğun simgesi olmuştur (Yıldız, 2020: 47). Hristiyanlıkta ise saflığın, temizliğin simgesi olarak görülmüştür. Budizm’de de benzer anlamlarla, beyaz rengin dinginliğin ve bilginin sembolü olarak yer aldığı görülmektedir (Albayrak, 2008: 2-6). Dinî inanışlarda yer alan belli başlı bazı renk çeşitleri ve anlamları halk anlatılarında da anlamı değiştirilmeden kullanılmıştır (Hisamitdinova, 2002: 22). Beyaz renge yüklenen saflık, temizlik, iyilik anlamları destanlarda hayvanlar üzerinden işlenmeye devam edilmiştir.

Tablolarda yer alan hayvan türlerinin incelenen destanlar içerisinde renklerine göre anlam kazandığı da tespit edilmiştir. Doğal renklerinin yanı sıra, sıra dışı renklerle de karşımıza çıkan hayvanlar, nitelendirildikleri renklerin mitolojik anlamlarıyla birlikte destanlarda yer almışlardır. Destanlarda renklerle tasvir edilen hayvan türleri ve taşıdıkları renkler çalışmamızda tablo hâlinde verilmiştir.

Tablo 1: Hayvanları Betimleyen Renkler

Hayvan İsimleri	Beyaz(Ak)	Mavi(Gök)	Boz	Siyah(Kara)
AT	+		+	+
KARTAL	+			
KURT		+		
ÖKÜZ		+		
BAYKUŞ	+			

İncelenen destanlarda da beyaz renkle tasvir edilen hayvanların söz konusu saf, iyi, temiz gibi vasıfları taşıdığı görülmektedir. Başkurlara ait olan *Miney Batır ile Şülgen Padişahu* destanında yer alan kartal beyaz omuzlu olarak tasvir edilerek kurtarıcı işleviyle yer almıştır:

...Miney Batır dönüp, kurtardığı kızları bıraktığı dağ deliğine tekrardan gelip baktığında, yedi kızın hiçbirini yoktu. Miney: "Of !" diye yukarıya göz atmıştı, hemen o anda gökyüzünde beyaz omuzlu kartalı gördü, ona ok fırlattı. Kartal pat diye vurulmuş gibi oldu. Miney'in önüne ufak bir kayın kabuğu düşüverdi. Kayın kabuğu üzerine: "Biz İrendek civarındaki Yayık ortasındaki taştayız." Yazılmıştı (Başkurt Destanları I, 2014: 47).

Burada dikkat çeken durum, incelenen destanlarda genel olarak beyaz rengin kurtarıcı anlamı taşımasıdır. Verilen destan örneğinin dışında *Ural Batır* adlı destanda da beyaz renkli atın kurtarıcı işleviyle yer aldığı görülmektedir. Bu at, başka anlatılarda bir kahraman olarak da gördüğümüz *Akboz* attır:

...Bir kara ormanın ortasına varınca *Akboz*, durmuş. *Ural*, ne oldu ki deyip yere atlayıp indi. O zaman *Akboz*, dile gelip: "Biz şimdi *Tirihiv* yolunu kapatıp yatan dokuz başlı dev perisi yanına geldik. Senin onunla savaşman gerekir. Yelemden üç tane kılıcı al. Gerek olursam, onları yakarsın da ben gelir yetişirim" demiş (Başkurt Destanları I, 2014: 150-151).

Ayrıca tabloda baykuşun da beyaz renkle tasvir edildiği görülmektedir. Baykuş, Türk coğrafyasında ve Anadolu sahasında halk arasında olumlu ve olumsuz anlamlar taşımaktadır. Ölümle bağdaştırılmasının yanı sıra nazardan ve kötülükten koruduğuna inanılmaktadır (Köse, 2019: 295). Yer alan metinde baykuşun beyaz renk ile tasvir edilmesi kendisine olumlu bir anlam yüklediğini göstermektedir. İdil-Ural coğrafyasında görülmeyen "beyaz baykuş" tasvirinin destanda yer almasının sebebi de baykuşa yüklenen olumlu anlamı belirtmek içindir.

Tabloda yer alan siyah rengin ise olumsuz anlam taşımasına rağmen destanlarda atın olumsuz bir işlevde yer almadığı tespit edilmiştir. Anlaşılan o ki buradaki *kara* olumsuzluğu değil, gücü, cesareti, sağlamlığı bildirmektedir:

Mesem kızını *Ebley*'e vermeye razı olmuş; *Nögöş* ağanın oğlu horlanıp, baturlarıyla geri dönüp gitmiş. Bunlar büyük bir toy kurmuşlar; *Ebley*'le *Maktumhılv*, kendilerini kavuşturmaya sebep olan *Kara Yorga*'yı sevip:

"Hay *Kara Yorga*,

Vay *Kara Yorga*,

Yumru güzel toynağını

Nallayalım Yorga.

Güzeller güzeli yelelerini,

Örelim Yorga!

deyip halkın içinde yırlamışlar."(Başkurt Destanları I,2014:312-313).

Beyaz ve gök(mavi) rengin Tanrıyla ilişkilendirildiği de görülmektedir. Bu renklerle tasvir edilen hayvanlar her zaman kutsal ve olumlu işlevlerde kullanılmıştır. Gök(mavi) rengin kutsallık ifade etmesi ise eski Türklerin benimsemiş olduğu Gök Tanrı inancı ile ilgilidir. Eski Türklerde gök rengi gökyüzü ve ululukla ilişkilendirilmektedir (Mazlum, 2011: 133). Beyaz ve mavi rengin farklı toplumlarda yas rengi olarak kullanılması ve sonsuz hayatın başlangıcında bu iki rengin tercih edilmesi tesadüf değildir. Tanrısallığın ve ölümle birlikte tanrıya dönüşün bir göstergesi olarak görülmektedir (Kalafat,2012:40-42). Bu durumun bir yansıması olarak da anlatılarda gök rengiyle tasvir edilen hayvanlara tanrısallık anlamı yüklenmiştir. Başkurlara ait olan *Cengizname* adlı destanda kurdun "gök yelesi kurt" olarak tasvir edilmesi tanrısallık özelliğini göstermektedir.

...Bu üç kişiyi çağırdılar.

Tan vakti olmuş idi.

Havadan bir parça gün indi.

Gördüler ise, akılları şaştı.

Bunlar yine birazdan sonra, akıllarını toplayıp aldılar ise, birbirlerine sordular:

-Önceki gün olup inmiş ne idi? dediler

-Geliniz, bizler sarhoş gibi (1: bizler sarhoş olmuş adam gibi) olup oturmaktansa, yeşellerimizi dağıtıp çıkalım (1: gelelim; 2: Çıkalım). Kurt ise, çıkar, dediler. Sonra, kalkıp yeşellerini dağıtıp atlarını koştular. Gördüler ki: yılki yeşeli gök kurt çıka geldi. Arkasına bakıp: “Çinkiz (2: Cinkiz)! Çinkiz!” diye avaz verdi. Gidip orman içine girdi (Başkurt Destanları III, 2014 :81).

Verilen destan örneğinde kurdun dile gelmesi bahsedilen tanrısallık özelliğinin en somut örneğini oluşturmaktadır. Çünkü bahsedilen dile gelme durumu olağanüstü bir durumdur. Benzer bir örnek *Zayatülek ile Hıvılv* destanında da görülmektedir. Destanda yer alan “Kök Tulpar” adlı at, dile gelerek kahramanı tehlikeden kurtarmaktadır.

...Fakat onların art niyetleri olmamış. Kök Tulpar dile gelip Zayatülek’e:

“Ağabeylerin bu gece seni öldürmeyi düşünmüyorlar. Gece olunca ben çadırın arkasına gelirim. İki kaburgama kamçıyla birer defa vurursun da gözden kayboluruz diye tembihlemiş (Başkurt Destanları I, 2014: 318).

Tabloda gök renk ile tasvir edilen bir diğer hayvan ise öküzdür. Öküzün destanda “gök öküz” olarak yer aldığı ve kahramana şifa verdiği görülmektedir. Tanrısallık özelliğinin bir yansıması olarak “şifacı” işlevini belirtmek için gök rengin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu özelliğın bulunduğu destan örneğine ise daha sonraki bölümde yer verilecektir.

Tabloda yer verilen hayvanlar işlevlerine göre değerlendirilmeden önce mitolojik açıdan hangi anlamları taşıdıkları belirtilmiştir. Taşıdıkları anlamlara göre Türk topluluklarına ait destanlarda yer alan hayvanlar, olayın gelişimine ve kahramana sağlamış oldukları yararlar açısından değerlendirilerek en çok işleve sahip olan hayvan türlerine detaylı şekilde yer verilmiştir. Yukarıda renklerle ilgili verilen tabloda atın, diğer canlı türlerine göre birden fazla renk çeşidine sahip canlı türü olduğu görülmektedir. Bu durumu yine atın sosyal hayatta edindiği işlevlerin ve konumun sonucu olarak değerlendirebiliriz. Atın ve diğer canlı türlerinin insanın sosyal hayatındaki yeri ve insan için ifade ettiği anlamlar edebî eserlere yansımaktadır. Aşağıda yer alan bölümde canlı türlerinin edebî eserlere yansıyan özelliklerini ve mitolojik anlamlarını daha detaylı bir şekilde görmek mümkündür.

2. İşlevleri Açısından Hayvanlar

Anlatılarda yer alan hayvanlar, kahramanın kendisi kadar önemlidir. Olayın gelişimine ve kahramanın yolculuğuna katkı sağlamışlar ve birden çok işleve sahip olmaları destanlarda kahramanın en büyük yardımcısı olduklarını göstermiştir. Kahramanın yardımcısı, yoldaşı, kurtarıcısı gibi işlevlerle destanlarda yer alarak olayların seyrini etkilerler. Bu kadar önemli bir yere sahip olmalarının nedeni ise sosyal hayatta hayvanlarla kurulan ilişkinin anlatı türlerine direkt olarak yansıtılmasıdır. Çünkü, hayvanlar insan hayatında sadece temel ihtiyaçları karşılamada kullanılan bir araç olarak görülmemiş, insanın psikolojik olarak duygu eksikliğini gideren ve gerektiğinde yalnızlığını paylaşan bir arkadaş olarak nitelendirilmişlerdir. İnsan hayatındaki duygu eksikliğini gideren hayvanların değerli ve önemli bir yere sahip olmasının bir diğer sebebi ise hayatın birçok alanında insana eşlik etmesidir. Var olduğu andan itibaren etrafındaki canlılarla ilişki kuran insanoğlu, inanışlarında, ritüellerinde, benimsemiş olduğu dinî inançlarda, mitolojide, sanatsal ve edebî tüm eserlerde hayvana yer vermiştir. Hayvan unsurunun, yer aldığı alanlarda etkili ve vazgeçilmez bir unsur olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Evcilleştirilerek aileden bir birey gibi görülmeleri anlatı türlerine de aktarılan bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. İncelenen destan örneklerinde de yer alan hayvanlardan bazılarının kahramanın en yakın arkadaşı olarak görülmesi, bu durumu kanıtlar niteliktedir. Destanlarda tespit edilen hayvan türleri ve destanlardaki işlevleri açısından hayvanlar, yardımcı, kurtarıcı, kılavuz, haberci ve avcı kuş olarak kategorize edilerek verilmiştir. Hayvanları belli kategorilere ayırmamızın nedeni ise işlevlerinin destanlara göre farklılık göstermesidir.

Çuvaş metinlerinin daha sınırlı olması sebebiyle Çuvaş alp hikâyelerinde tablo oluşturacak kadar bir veri sunamamaktayız. Aşağıda verilen iki tabloda ise Tatar ve Başkurt destanlarındaki hayvanların işlevleri değerlendirilebilir:

Tablo 2: Tatar Destanlarında Yer Alan Hayvanların İşlevleri

Hayvan İsimleri	Yardımcı, Yoldaş	Kurtarıcı	Kılavuz	Haberci	Avcı Kuş
AT	+	+	+	+	
KAZ				+	
GÜVERCİN				+	
BÜLBÜL				+	
SERÇE			+	+	
BALIK			+		
TİLKİ			+		
BAYKUŞ					+

Tablo 3: Başkurt Destanlarında Yer Alan Hayvanların İşlevleri

Hayvan İsimleri	Yardımcı, Yoldaş	Kurtarıcı	Kılavuz	Haberci	Avcı kuş	Şifacı
AT	+	+	+	+		
KARTAL				+	+	
KAZ		+		+	+	
DOĞAN					+	
KURT				+		
BAYKUŞ					+	
DEVE		+				
SERÇE				+		
ÖKÜZ						+

İncelenen destanlarda yer alan hayvan türleri ve işlevleri tabloda yer verilmiştir. Bu hayvan türlerinden en fazla işleve sahip canlının at olduğu görülmektedir. Ayrıca at, incelenen destanlar arasında en fazla kullanılan canlı türü olmuştur. Hemen hemen her destanda kahramanın yanında yer aldığı görülmektedir¹. Atın bu kadar fazla işleve sahip olmasının ve eserlerde yer almasının temelinde, evcilleştirilen canlılar arasında insana birden çok alanda yardımcı olması yer almaktadır. Destanlarda tespit ettiğimiz canlılar arasında yer alan atın sosyal hayatın her alanında yer alması doğal olarak anlatı türlerinde de aynı özelliği göstermesini sağlamıştır. At, yiğitliğin, kahramanlığın sembolü olarak görülmüş ve her zaman olumlu yönleriyle anlatılarda yer almıştır. Anlatı türlerini ve sosyal hayatı doğru orantılı bir şekilde ele aldığımızda atın bu kadar anlatılarda yer alması ve kahramana en yakın canlı türü olması olağan bir durumdur.

Atın yanı sıra kazın da birden çok işlevde yer aldığı görülmektedir. Bunun sebebi ise Başkurt halk anlatılarında kaz motifinin oldukça geniş yer almasıdır. Anlatılarda, kazın kıza benzetilmesi, kız suretine bürünmesi gibi kullanımlar sıkça görülmektedir². Fakat incelenen eserlerde ise bu özelliğinden farklı işlevler üstlendiği görülmüştür. İncelenen Tatar destanlarından *Alıpmemşen* destanında, Başkurlara ait olan *Alpamişa* destanında ve *Çuvaş alp hikâyelerinde* kazın en fazla haberci işleviyle yer aldığı görülmektedir.

Bir ara Alıpmemşen Alp savaşa çıkmış. Şimdi yiğit olarak güçlü.

Çıkıp gitmiş. Bunun nerede olduğunu da bilmiyorlarmış.

Yaz günü karısı Mercensulu ile kız kardeşi Karlıgaçsulu su almaya çıkmışlar. Köprü başında kazlar oturmuş. Onlar hiç de kalkmıyorlarmış. Kız kardeşi Karlıgaçsulu, buna öylece vurayım, demiş. Terazisini vurayım, dediğinde kazlar uçup, yana oturmuşlar. Birisinin tüyü düşmüş. O tüyü, uzak yerin tüyü diye suya inip almış. Alıp bakınca, saf altın ile yazılmış yazı bulmuş tüyde. “Zindanda yatıyorum”, diye yazmış Alıpmemşen. Yazıyı okuyup, ağlaşıp eve dönmüşler (Tatar Destanları I, 2007: 215).

...Alpamişa bu derin çukurda yatarken uçup geçen yabancı kazların sürüsünü görür ve yır söyler:

Karaca kazım, karaca kazım,

Kanadına mektup yazayım,

Barsınhılıv sevdiğim kız,

Ballışeker sağ kanadım,

İnsenize, ben onlara

Kanadına mektup yazayım.

Orada çok aşağıdan uçmakta olan kazlar, onun sesini duyup, birden kanatlarını salladıklarında, iki kaz tüyü yere düşer. Alpamişa bundan üfleme çalgısı yapıp çalarken, onu aramaya çıkan Ballışeker, atı susadığından su arayıp çukura bakıp dururken kulağına üflemenin sesi gelir. Burada cin mi, dev mi herhangi can iyisi mi var, der de:

Dibin ata ay eşitlenmiş

Derin ırmak, sırrını söyle:

Yüreğinde kimin yatar,

Saçımı versem, yakalayıp boyla.

Diye altı kulaç uzun saçını çukura salar. Saçına tutunup çıkan yiğit ağabeyi Alpamişa'dır (Baskurt Destanları I, 2014: 359).

... Alp, tek başına ıstırap çekerek kalmış çukurda. Yukarıya bakıyor, çıkmak istiyor, çikamıyormuş. Bakar ki, kaz uçup gidiyor.

-Ey yaban kazı, yaban kazı! Sen özgür kuşsun. Her yere ulaşabilirsin. Her tarafa uçabilirsin. Dört köşeli tabiatta özgürce dolaşırsın. Gidip söyle Çuvaşlara kaygımı. Tatarlar hileyle beni çukura attılar. Yemeksiz, susuz kurutarak öldürmek istiyorlar. Gidip söyle Çuvaşlara! Arabalarını koşup gelsinler. Kırk at

arabasıyla kırk arşın uzunluğundaki halatı yükleyip getirsinler. Çukurdan çıkarsınlar beni. Kırk at arabası yiyecek alıp getirsinler. Öyle olmazsa Çuvaşlar yok olacaklar.

Yaban kazı, Çuvaşların kan akıtıp savaştıkları yere uçup gitmiş. Çuvaşlara Alp baturun sıkıntıya düştüğünü anlatmış (Çuvaş Alp Hikâyeleri, 2009: 113).

2.1. Kartal

Kartal, Türk kültüründe kutsal sayılan kuşlar arasında yer almaktadır. Şamanizmde tanrıya ulaşmayı sağlayan yardımcı ruhlar arasında yer alan kartal, bu sayede kutsal kabul edilmiştir. Tanrıya ulaşmayı sağlayan kartal, aynı zamanda tanrının bir parçası olarak görülmüştür (Çoruhlu, 2019: 86). Türk kültüründe gücün ve otoritenin simgesi olarak görülmüş ve devlet sembolü olarak kullanılmıştır. Anlatılarda ise güç sembolü olmasının yanı sıra haberci kuş olarak da yer aldığı görülmektedir. Bu haberci kuş işlevi ise kahramana olumlu etkisi olan bir işlev olarak anlatılarda kullanılmıştır. İncelenen metinlerde de bu özelliği görmek mümkündür:

...Miney Batır dönüp, kurtardığı kızları bıraktığı dağ deliğine tekrardan gelip baktığında, yedi kızın hiçbiri yoktu. Miney: "Of !" diye yukarıya göz atmıştı, hemen o anda gökyüzünde beyaz omuzlu kartalı gördü, ona ok fırlattı. Kartal pat diye vurulmuş gibi oldu. Miney'in önüne ufak bir kayın kabuğu düşüverdi. Kayın kabuğu üzerine: "Biz İrendek civarındaki Yayık ortasındaki taştayız." Yazılmıştı (Başkurt Destanları I, 2014: 277).

2.2. Kaz

Eski Türk inançları arasında yer alan Şamanizmde kaz figürü, yapılan törenlerde Tanrıya ulaşmak için kılığına girilen kuş türleri arasında yer almaktadır (Eliade, 1999: 223). Anlatılarda ise bu uygulama "don değiştirme" motifi olarak karşımıza çıkmaktadır. Güzelliğin simgesi olarak görülen kaz, bu motif ile birlikte halk anlatılarında sevgiliyi tasvir etmek için kullanılan canlılar arasında yer almıştır. Genel olarak incelenen eserlerde ise bu özelliğinin yanı sıra haberci kuş olarak yer aldığı görülmüştür:

... Alp, tek başına ıstırap çekerek kalmış çukurda. Yukarıya bakıyor, çıkmak istiyor, çıkamıyormuş. Bakar ki, kaz uçup gidiyor.

-Ey yaban kazı, yaban kazı! Sen özgür kuşsun. Her yere ulaşabilirsin. Her tarafa uçabilirsin. Dört köşeli tabiatta özgürce dolaşırsın. Gidip söyle Çuvaşlara kaygımı. Tatarlar hıleye beni çukura attılar. Yemeksiz, susuz kurutarak öldürmek istiyorlar. Gidip söyle Çuvaşlara! Arabalarını koşup gelsinler. Kırk at arabasıyla kırk arşın uzunluğundaki halatı yükleyip getirsinler. Çukurdan çıkarsınlar beni. Kırk at arabası yiyecek alıp getirsinler. Öyle olmazsa Çuvaşlar yok olacaklar.

Yaban kazı, Çuvaşların kan akıtıp savaştıkları yere uçup gitmiş. Çuvaşlara Alp baturun sıkıntıya düştüğünü anlatmış (Çuvaş Alp Hikâyeleri, 2009: 113).

2.3. Doğan

Avcı kuşlar arasında yer alan bir diğer canlı ise doğandır. Doğan da kartal gibi güç ve kudret sembolü olarak görülmüş ve Oğuz boylarının ongunları arasında yer almıştır (Sever, 2011: 87). Ayrıca, Tanrının elçisi olarak görülmüş ve kutsallık kazanmıştır. İncelediğimiz destanlarda doğan ve kartalın bir arada yer aldığını görmek mümkündür. İslâmiyet öncesi dönemde, hükümdarların güç gösterisinde bulunmak, eğlenmek gibi amaçlarla yaptıkları avlarda seçilen kuşların başında doğan ve kartal gelmektedir (Çoruhlu, 2000: 89). Avcı kuş olarak seçilen bu kuşların dinî inanışlarda da farklı roller üstlendiği görülmektedir. Eski Türklerde Şamanizmde yer alan kuş kılığına girme motifi İslâmiyet'in ilk dönemlerinde de görülmeye devam etmiştir. İslâmiyet'in yayılmasında büyük rol oynayan dervişlerin kuş donuna girdiği belirtilmiş ve bu kuşlar arasında doğan ve güvercinin yer aldığı bildirilmiştir (Ersoylu, 2015:37-38).

Başkurt destanlarında ve masallarında kuş motifinin sıkça görülme nedeni, kuşa duyulan saygıdan dolaydır. Saygı duyulan kuşlar arasında kartal ve doğan da yer almaktadır. Kartal, doğan, atmaca gibi yarıcı kuşları ehlileştirip ava çıkmak, Başkurt kültüründe görülen bir gelenektir. Nitekim bu geleneğin *Zayatülele ile Hivhılv* destanında yer aldığını görmekteyiz:

Semer Han'ın yedi oğlu, Yılkı sürüsüne gidip birer birer gemlerini şingirdatmışlar. Büyük hanımdan doğan altı oğlana oynayıp duran çok büyük altı aygır dönüp bakmış. Zayatülek gemini şingirdatınca ona yapağısını bile dökmemiş boz aygır bakmış. Uçurmak için kuş seçende, altı oğlanın bir kısmı kartal bir kısmı laçin, doğan almışlar. Zayatülek'i sevmeyen ağabeyleri: "Sana şu yarar!" deyip ak baykuşu vermişler (Başkurt Destanları I, 2014: 315).

2.4. Baykuş

Zayatülek ile Hıvhlıv destanında seçilen avcı kuşlar arasında baykuş da yer almaktadır. Günümüzdeki olumsuz anlamının aksine Şamanizmde baykuş koruyucu ruhlar arasında yer almaktadır. Halk inanışlarında da baykuşa olumsuz bir anlam yüklendiği görülmektedir. Örneğin; Anadolu'da baykuş kıyametin, ölümsüzlüğün sembolü olarak görülmüştür (Gülakan, 2015: 1142). Baykuşa yüklenen olumsuz anlam *Zayatülek ile Hıvhlıv* destanında da karşımıza çıkmaktadır.

Semer Han'ın yedi oğlu, Yılkı sürüsüne gidip birer birer gemlerini şingirdatmışlar. Büyük hanımdan doğan altı oğlana oynayıp duran çok büyük altı aygır dönüp bakmış. Zayatülek gemini şingirdatınca ona yapağısını bile dökmemiş boz aygır bakmış. Uçurmak için kuş seçende, altı oğlanın bir kısmı kartal bir kısmı laçin, doğan almışlar. Zayatülek'i sevmeyen ağabeyleri: "Sana şu yarar!" deyip ak baykuşu vermişler (Başkurt Destanları I, 2014:316). Burada baykuşun tercih edilmeyen kuş türü olarak yer almaktadır.

2.5. Güvercin

Güvercin, insanlar tarafından evcilleştirilen ilk kuş türü olarak bilinmektedir. Evcilleştirilme tarihi M.Ö. 4500'lü yıllara dayanmaktadır. Güvercin ilk olarak besin kaynağı olarak görülmüş ve bu nedenle evcilleştirilmiştir. Daha sonra yazının keşfi ile haberleşmeyi sağlayan bir araç olarak kullanılmıştır (Yılmaz vd., 2014: 201). İyiliğin, saflığın ve masumiyetin simgesi olan güvercin Türk kültüründe İslâmiyetten sonra ayrı bir öneme sahip olmuştur. Hz. Muhammed'in Sevr mağarasında müşriklerden saklandığı esnada, mağaranın girişinde bulunan örümcek ağına yuva yapan güvercinler sayesinde müşriklerin mağaraya giremediği rivayet edilmektedir (Şişçi, 2018: 49).

Edebî eserlerde ise don değiştirme motifinin yanı sıra haberci kuş işleviyle de karşımıza çıktığı görülmektedir. *Yirtöşlük* adlı Tatar destanında güvercin, kahramana kaybettiği atının yerini bildiren, haber ulaştıran bir yardımcı görevinde karşımıza çıkmaktadır:

Böyle yaşarken, günlerden bir gün, kızın yaşadığı evin penceresinde iki kuş konuşuyor. Bir güvercin:

-Sen görünmeden nereye gittin?

Diğeri:

-Ben bu nehrin öteki yakasına çıktım, orada bir hâl, yani bir şey gördüm. Bir at gördüm, kızıl bir attı. Nehir kenarına koşup gelip, nehrin içine bakıp kişneyip durdu. Tekrar koşup gelip, yine nehrin içine bakıp kişneyip duruyor.

Köner onu duyup, güvercine:

-Pencereyi açayım, girin, yemleyeyim! Bu nehrin öteki kıyısına uçup, kızıl ata, sahibin şurada, deyin. At nehri yüzüp buraya çıksın!

Güvercin girdi. Köner güvercini besledi. Üç günden sonra güvercin nehrin öteki kıyısına uçup gitti. Gittikten sonra, kızıl at nehrin kenarına koşup gelip, kişneyip duruyor. Güvercin onun kafasına konup, kulağına sözlerini söyledi. Kızıl at, uç, yüzeyim dedi. Güvercin tekrar uçtu, kızıl at bunun arkasından yüzdü (Tatar Destanları II, 2007: 167).

2.6. Bülbül

Bülbül, edebiyatta ve tasavvufta gülün âşığının sembolü olarak görülmektedir. Edebiyatta iki sevgilinin özlemini, sevgisini anlatırken gül ile bülbül eserlerde yer almaktadır. Tasavvufta ise ilahi aşkı temsil etmektedir (Çoruhlu, 2000: 310).

İncelediğimiz Tatar destanlarından olan ayrılığın, ölümsüz aşkın anlatıldığı *Leyla ile Mecnun* destanında Mecnun, söylediği beyitlerde bülbül ve güvercine Leyla'dan bir haber olup olmadığını sormaktadır.

...*Rivayet odur ki Leylâ'nın kabilesi Necid adlı bir dağın eteğindeymiş, Mecnûn her sabah o yâren ile aşağı inip uzaktan Leylâ'nın obasına hasretle bakıp ah vah edip gözlerinden kanlı yaşlar dökerken, yüzü erguvan çiçeği gibi kırmızı olup Leylâ tarafından esen yele şu beyti söyledi:*

-*Ey nesim, canı sihirleyerek nereden geliyorsun?*

Bülbül ey, kondun bu dala, ne haberin var senin?(Tatar Destanları II, 2007: 207).

2.7. Serçe

Genel anlamda diğer kuşlar gibi olumsuz bir anlama sahip olmayan serçe, anlatılarda karşımıza haberci kuş işleviyle çıkmaktadır. Tatar destanlarından biri olan *Kuzı Körpe ile Bayansılı* destanında serçe kuşu haberci kuş olarak yer almaktadır.

...*Kuzı Körpe gitti, çöle varıp yattı. Bir çok büyük ağaç dibinde yattı, atını serbest bıraktı. Kuzı Körpe açlıktan hastalandı. Bir kondu, iki kondu, üç kondu. Bayansılı bir ehli turgay kuşunu gönderdi, kuşa söyledi:*

-*Kuzı Körpe gelemeyeli çok oldu. Sen var gir, kuşum! Nereye gittiğini araştırmaya hele! Bilmek gerek! dedi.*

Turgay takibe gitti, çok uçup gitti, buldu. Turgay dallı budaklı ağaca kondu. Boz turgayı Kuzı Körpe gördü. Kuzı Körpe dedi:

-*Bayansılı'nun boz turgayı isen, karnım aç yatıyorum, yemek getir bana!, dedi.*

Dönüp geldi sarı kuş Bayansılı'ya.

-*Bayansılı, erini buldum, karnım aç, yemek getir, dedi* (Tatar Destanları II, 2007: 43).

2.8. Tilki

Türk kültürünün ilk devrelerinde yer alan tilki figürü, Altay ve Yakutlarda hayvan ata olarak görülmüştür. Çin kaynaklarında ise tilkinin göğe ait bir tanrı olarak görüldüğü ve kurnazlığın sembolü olarak yer aldığı bilinmektedir (Çoruhlu, 2019: 269).

Türk mitolojisinde ise tilki, kahramanın koruyucu ruhu olarak görülmüş ve kahramanın ölümünden sonra koruyucu ruhun da öleceğine inanılmıştır (Çoruhlu, 2019: 270). İncelenen Tatar destanlarında ise tilki, genel olarak halk arasında anlatılan hikâyeye veya masallarda kendisine yüklenen "kurnazlık veya hilekârlık" gibi işlevlerden farklı bir işlevle karşımıza çıkmaktadır. Tatar destanları arasında yer alan *Kara Kükel* adlı destanda kahramana kılavuzluk eden bir canlı olarak yer almaktadır.

...*Yolda gelirken, bir tilki rastladı, tilki:*

-*Ey insanoğlum, nereye gidiyorsun?*

Kuçkar Alp:

-*Yeş Yiğit Alp'in evine gidiyorum. Onun evini buluver bana, bulamazsan, öldürürüm seni.*

Tilki:

-*Giderdim, yolumda arslan, ayı var; korkuyorum, yer gider.*

Kuçkar Alp:

-*Yok ben yedirmem.*

Tilki gitmeye başladı. Yolda tilkinin karnı acıktı. Kuçkar Alp bir balıkçının ağına bakıp, balığını tilkiye verdi. Tilki yeyip doydu. Nice günden sonra bir şehre geldi. Tilki şehrin dışında kaldı.

-İşte Yeş Yiğit'in şehri bu, dedi. Bir taş evi var, bu taş evinin içinde bir kızı var, diye evini gösterdi (Tatar Destanları I, 2007: 213).

2.9. Balık

Türk kültüründe balıkla ilgili inanışlara ve anlatılara sıkça rastlanmaktadır. Örneğin Nemrut'un Tanrısı öldürmek istemesi üzerine Tanrının balığı kalkan olarak kullanması ve Nemrut'un Tanrı yerine balığı öldürmesi gibi çeşitli efsaneler ve hikâyeler halk arasında anlatılmaktadır (Boratav, 2012: 39).

10. yüzyılda Müslümanlıkla yeni tanışan Türk ülkelerinden geçen İbn Fadlan'ın aktardığına göre balık, hayat, bolluk, şans gibi kavramları sembolize etmiştir (Çoruhlu, 2019: 99). Balık genel olarak mitolojilerde ve inanışlarda kutsal olarak görülen canlılar arasında yer almış ve bolluğun, bereketin sembolü olmuştur. Tatar destanlarından biri olan *Mişek Alıp* destanında balığın kahramana yardım eden unsurlar arasında yer aldığı görülmektedir.

...*Mişek Alıp ırmağın kenarıyla gitti, vardı o balığa, onun demir çivilerini çıkardı. Balık:*

-*Ölecektim, elbette insanoğlu idin, ölümden kurtardın. Ben sana elbette iyilik ederim, malım olmadığı için.*

Mişek Alıp:

-*Bana hiçbir şey gerekmez, Yan balık denenin yanağı gerek. Balık onu duydu:*

-*Benim kardeşim bu ırmağın ortasında yaşlanıp ölmüş, onun kemiğini bulayım, diye çıktı.*

Oraya varıp, bulup aldı. İki altın yanak kemiğini alıp geldi. Mişek Alıp'a. Mişek Alıp, onu iple sırtına alıp, yurduna döndü (Tatar Destanları I, 2007: 187).

2.10. Kurt

Türklerin yaşamış olduğu zorlu bozkır hayatının ayrılmaz parçaları arasında yer alan hayvanlar, zaman içerisinde Türk kültüründe önemli bir yere sahip olmuşlardır. Bu hayvanlar arasında yer alan kurt, Türkler için kutsal kabul edilen canlılar arasında yer almaktadır. Kurt, Türk kültüründe bir totem unsuru olarak görülmektedir. Kurdu, bir sembol veya totem olarak karşımıza çıkmasında fiziki özelliklerinin rolü yadsınamaz bir gerçektir. Bu özellikler ona doğaüstü güçlerin atfedilmesini ve saygı duyulan bir hayvan olmasını sağlamıştır (Çoruhlu, 2019: 108).

Kurda duyulan saygı sadece güçlü fiziksel özellikleri sayesinde olmamıştır. Zaman içerisinde kurda tanrısal özellikler yüklenmesi ve türeme sembolü (etnogenetik) hâline gelmesi, kurda olan saygıyı artırmıştır. Türk kültüründe kurttan türeyiş efsaneleri ve kurt hakkındaki rivayetlere oldukça geniş yer verilmektedir. Hayvan ata/ana olarak görülen kurt, ileriki dönemlerde devlet sembolü olarak da Türk kültüründe yer almıştır. "Gök" kelimesi, eski Türk kavimlerinde "tanrı" anlamına gelmektedir. Daha sonra "börü" kelimesiyle birlikte anılarak, "Gök-Börü" yani "Gök Tanrı" ismiyle tanrının sembolü olmuştur (Seyidov, 1988: 44).

Tatar destanlarında tespit edilmeyen kurt, Çuvaş ve Başkurt destanlarında karşımıza çıkar. Destanda haberci işlevi ile tespiti edilen kurdu, Başkurt rivayet ve efsanelerinde yol gösterici, hastalıklardan koruyucu ve etnogenetik bir canlı olarak görmekteyiz (bk. Hisamitdinova 2002: 34).

Kurda yüklenen tanrısallık anlamı destanlarda da karşımıza çıkmaktadır. Daha önce renklerle ilgili bölümde yer alan destan örneğinde kurdu gök renk ile tasvir edilmesi tanrısallık özelliğine örnek oluşturmaktadır. Tanrısallık özelliğini daha detaylı şekilde ortaya koyan örnek ise Çuvaş alp hikâyelerinde görülmektedir.

...*Dualarını yapıp bitirince Alp'in önünde ansızın bir kurt görünmüş. Onun çevresi tamamen aydınlıkmış. İnsan sesi çıkararak büyük batura kurt şöyle söylemiş:*

-*Büyük Alp, Ulu Tanrı'nın emriyle ben seni peşimden batıya doğru yönlendireceğim. Sen endişelenme! Benim peşimden cesurca yürü. Ben her zaman seninle birlikte, senin önünde olacağım. Senin hayvanlarını, halkını koruyacağım, demiş.*

Sonra Alp'in halkı, sabahleyin erkenden batıya doğru göç etmek için hareket etmiş. Onun önünde zaman zaman mavi kurt görünmüş. Dura dura ulumuş. Tanrı köpeğinin uluması Alp'in halkına şarkı gibi gelmiş onun vücudu gece daima, çepeçevre aydınlık içinde görünmüş (Çuvaş Alp Hikâyeleri, 2009: 59).

Verilen örnekte kurdun tanrının elçisi olarak gönderilmesi ve alp ile konuşması tanrısallık özelliğinin en somut örneğini oluşturmaktadır.

2.11. At

At, her zaman Türk sosyal hayatında ve kültüründe önem arz eden bir hayvan olarak yer almıştır. Evcilleştirilmesinden bu yana göçebe hayat tarzının oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Tarihlerini at üzerinde yazan Türk milleti atı hayatlarının ayrılmaz bir parçası olarak görmüşlerdir. Türk kültüründe İslâmiyet'ten önce ve İslâmiyet'ten sonra da at ile ilgili inanışlar oldukça yaygın olarak görülmektedir. Şamanist tasavvurlarda ata dini açıdan anlamlar yüklenmiştir. Şamanist uygulamalarda at, tanrıya ulaşmada kullanılan bir araç olarak yer almıştır. Bunun yanı sıra tanrıya sunulan bir kurban ve yardımcı ruh gibi işlevlerde yer aldığı da görülmektedir (Eliade, 1999: 222-223). Kültürel ve sosyal hayatın yanı sıra askerî alanda da atın önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan savaşlarda üstünlüğün sağlanmasında at oldukça önem arz etmektedir. Bu durum atın yiğitliğin, kahramanlığın sembolü olmasını sağlamıştır. İncelenen eserlerde kılavuz, kurtarıcı gibi işlevlerle yer alması ve ata yüklenen olumlu anlamları ifade etmektedir.

...Bir kara ormanın ortasına varınca Akboz, durmuş. Ural, ne oldu ki deyip yere atlayıp indi. O zaman Akboz, dile gelip: "Biz şimdi Tirihiv yolunu kapatıp yatan dokuz başlı dev perisi yanına geldik. Senin onunla savaşman gerekir. Yelemden üç tane kılıcı al. Gerek olursam, onları yakarsın da ben gelir yetişirim" demiş (Başkurt Destanları I, 2014: 150-151).

İdil-Ural bölgesinde özellikle Başkurt destanlarında atın olayların bir ögesi olmaktan öteye geçerek başlı başına kahraman olduğu anlatılar görmekteyiz. Başkurt araştırmacı Sagitov, atın anlatılardaki yerini belirlerken şu ifadeleri kullanır: "Başkurtlar arasında hayvanları mukaddes saymanın yansıması olarak beliren ilk atların ortaya çıkışı hakkında birçok Başkurt destanı vardır. Bunlar *Akbuzat*, *Akhak Kola*, *Kara Yurga* gibi. Diğer Türk-Moğol halklarının folklorunda böyle bir konu paralelliği yoktur. Kanatlı atlar olan Tulparların şekil ve tipleri türkülerde, masalarda ve menkıbelerde bile vardır" (1983: 125).

Başkurt destanlarının kimi epizotlarında sudan gelen atın Umay'ın atı olarak tanımlanması (bk. Sagitov 1983: 125-126), koruyuculuk işlevini anlaşılır kılmaktadır. Halk uygulamalarında at nalının koruyucu bir sembol olarak kullanılması da hem demir kültü hem de atın bu mitik niteliğinden kaynaklı olmalıdır.

2.12.Öküz, Boğa ve İnek

Öküz, evcilleştirilerek insan hayatında beslenme, ulaşım gibi temel ihtiyaçları karşılamak için kullanılan canlılar arasında yer almaktadır.

İslâmiyet öncesinde Türklerde boğa ve inek cinsinden hayvanlar ruhun sembolü olarak görülmüş ve ongun sayılmışlardır. Aynı zamanda türeme sembolü olarak görülen bu canlılar, hayvan ata olarak nitelendirilmiştir. Türklerde İslâmiyet'ten önce boğa ve öküzün alplık sembolü sayıldığı ve gücün, yiğitliğin timsali olduğu bilinmektedir. Öküz, boğa gibi hayvanlar devlet sembolü olarak görülen canlılar arasında yer almaktadır. Yak öküzü veya Kotuz denilen boğanın kuyruğu tuğ olarak kullanıldığı bilinmektedir. Chou boylarında görülen bu tuğ, Göktürk ve Uygurlarda yer almıştır. Hükümdar ve devlet sembolü olarak görülen bu canlılar, gök renk ile de ilişkilendirilmektedir (Çoruhlu, 2019: 113).

Başkurtlara ait olan *Miney Batır ile Şülgen Padişah* adlı destan örneğinde de daha önceki bölümde bahsettiğimiz gök unsurunun bir yansıması olarak öküz tanrısallık özelliği göstermektedir. *Ural Batır*

destanında Ural'ın kötü hükümdar Katıla'nın öküzü ile dövüşmesi ve onu yenmesi ile öküzün insana itaat ettiği belirtilir. Ayrıca *Kuñır Buga* destanında boğanın yurt arayışı, başka diyarlarda duramayıp Ural'ın topraklarına dönüşü, ana kahramanın bir boğa olması, bu hayvanların özellikle Başkurt destanlarında sıklıkla yer edindiği göstermektedir.

...İzini sürerek gelip, bir yerde Ak İdil'i geçip, çalılık içinden dağa çıkan yerde Gök öküzün yeri tırmıklayıp, boynuzuyla kazdığı yeri gördü. Öküzün kazdığı yerden pınar suyu toprağı delip çıkış, çingirdayıp akıyordu. Miney Boz aygırını sulayıp, kendisi de elini yüzünü yıkayıp, susamış boğazını ıslatmıştı, tenine güç kuvvet girmiş gibi oldu (Başkurt Destanları I, 2014: 278).

Öküz, boğa ve inek gibi canlılar, halk inançlarının etkisiyle anlatılarda genel olarak “şifacı” işlevleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bu canlıların şifacı olarak nitelendirilmesinin sebebi ise tanrısallık özelliği taşımalarının yanı sıra sütün halk arasında önemli bir yere sahip olmasıdır. Halk arasında süt, ilaç olarak nitelendirilen ve hastalara şifa veren bir besindir.

2.13. Deve

Deve, evcilleştirilmesinden bu yana sosyal hayatın vazgeçilmez unsurlarından biri olmuştur. İnsan için gerekli olan temel ihtiyaçların karşılanmasında ve daha sonra gelişen sosyal hayatta ticari faaliyetlerde önemli bir rol üstlenmiştir. Deve, İslâmiyet öncesi dönemde alplik sembolü olarak nitelendirilmiş ve buğra denilen erkek deve ongun olarak görülmüştür. Ayrıca Şaman tasavvurlar deveyi, savaş ilahı Kızagan Tengere ile bağdaştırarak onun bir sembolü olarak nitelendirmişlerdir (Çoruhlu, 2019: 131).

İslamiyet'le birlikte dinî yönden kuvvetli anlamlar yüklenerek halk inanışlarında ve edebî eserlerde yerini almıştır. Halk inanışlarında ve totemizm unsuru olarak görüldüğü bazı mitolojik motiflerdeki yerini şu şekilde örneklendirilebiliriz: *Oysul Atan*ın develeri koruduğuna, deve sütünün şifalı olduğuna inanılması, yemekten sonra yapılan dualarda deveye de yer verilmesi, düğünlerde çeyiz miktarının deve sayısıyla belirlenmesi gibi unsurlar devenin önemini göstermektedir (Ögel, 2014: 681-683).

İncelenen Başkurt destanlarından *Tülle Membet* destanında devenin kurtarıcı işleviyle yer aldığı görülmektedir. Kahramanı zor durumdan kurtarması deve ve kahraman arasındaki bağlılığın ve deveye duyulan güvenin göstergesidir.

...Membet: “Ey abla, bağırma, vururum!” diye, ok ve yayını ablasının göğsüne dayayıp durur. Can aziz(ablası), ölmeye razı olmaz, gözünü büyükçe açıp yatmaktadır. Hanımı ve çocuklarını develere bindirip, “Bu yıldıza doğru bakarak ilerleyiniz!” diye, önceki ar çukur tarafına gönderir (Başkurt Destanları III, 2014: 399).

3. Sonuç

Hayvanlar, zaman içerisinde temel ihtiyaç için kullanılan bir varlık olmaktan çıkmış ve inanışların, kültürlerin temelini oluşturmuşlardır. Hayvan motifinin oldukça fazla yer aldığı inanışlar, hayvanlara kutsiyet kazandırmış ve toplumlardaki yerlerini farklı bir boyuta taşımıştır. İnsan hayatında kazanmış oldukları yeni konumları hayatın her alanında hayvanları vazgeçilmez bir unsur hâline getirmiştir.

İnanışlarla birlikte sosyo-kültürel hayatın gelişimine olan katkıları ve hayvanlara atfedilen kutsallık edebî eserlere de yansımış ve eserlerde oldukça geniş yer bulmuştur. Sözlü anlatı türlerinde oldukça fazla yer alan hayvan unsuru, kahramanın kendisi kadar önemli olmuştur. Kahraman kadar önemli bir unsur olduğunu destanlarda hayvanlara verilen isimlerle görülmektedir. Ural Batır destanında “Akbozat” , Alpamişa destanında “Boz Tulpar”, Zayatülele ile Hıvıhlıv destanında “Kök Tulpar” isimleri kahramanların atlarına verdiği isimler arasında yer almaktadır. Bu renklerin kullanımı, söz konusu hayvanların yüceltilişine ve olumlanışına yönelik bir sembolizmdir.

Farklı işlevlerle eserlerde yer alan hayvanlar, kahramanın yolculuğunda ve olayların gelişiminde önemli bir unsur olarak destanlarda yer almıştır. Edebî mirası oldukça zengin olan Tatar-Başkurt ve Çuvaş halklarının destanlarında da hayvan motifinin oldukça fazla yer aldığı ve kahraman kadar önem arz ettiği görülmektedir. İncelenen destanlarda yer alan hayvan türleri ve kılavuz, yardımcı, şifacı, haberci gibi

işlevleri tablolar hâlinde verilerek mitolojik açıdan ve destanda kahramana olan etkileri açısından değerlendirilmiştir.

Metinlerde tespit edilen yırtıcı özellikte hayvanlar (*kartal, doğan, baykuş, tilki, kurt*), diğer hayvanlara oranla (*serçe, bülbül, güvercin, kaz, balık, at, öküz/boğa/inek, deve*) daha azdır. Bu durum, *kaz, balık, at, öküz/boğa/inek, deve* gibi hayvanların gündelik hayatta sağladıkları faydayla açıklanabilir. *Serçe, bülbül, güvercin* gibi hayvanlar ise, özellikle yazılı edebiyatın etkisi ile destanın birer unsuru hâline gelmiş olabilirler. Özellikle ‘insanlar tarafından ehlileştirilen at, öküz, geyik gibi hayvanlar, asalet düzeninden sosyal sınıf düzenine geçmeye yardım etmişlerdir ve insanlığa maddi refah kaynağı olmuşlardır’ (Sagitov, 1983: 127).

Tatar, Başkurt ve Çuvaş destanlarında verilen toplam 13 hayvanın varlığına işaret edilmektedir. Türlerine göre bakıldığında bunlar içerisinde *kaz, kartal, bülbül, doğan, güvercin, serçe ve baykuş* olmak üzere 7 hayvanın kuş türü olduğu görülür. Bu durum Türk boy sembolizminde çoğunlukla kuş ongununun tercih edilmesi ile açıklanabilir. Kuşların ise yırtıcı olsun olmasın genel olarak haberci işlevi ile kullanıldığı açıktır.

Sonuç olarak hayvan unsuru yönünden değerlendirilen Tatar-Başkurt ve Çuvaş destanlarında hayvan motifinin metin içerisinde sahip olduğu işlevlerinin ve niteliklerinin olayların gelişimindeki etkisini açıkça görülmektedir. Olayların başından sonuna kadar hayvan motifinin metinlerde yer aldığı ve sonucu direkt olarak etkilediği tespit edilmektedir. Adı geçen Türk boylarının bu denli anlatı türlerinde hayvan motifine yer vermelerinin sebebi ise bahsedildiği gibi hayat tarzının etkisidir.

Sonnotlar

1. Sagitov (1983: 126-127), Başkurt anlatılarında defin merasimi sahnelerinde kahramanın atı ile birlikte gömüldüğü epizotlara örnekler verir. Ayrıca atın kötü ruhlardan etkilenmemesi ve bu ruhları kovabilmesi, atın gündelik ve sosyal hayattaki kutsiyetini göstermektedir.
2. Kız ve kuş motifi üzerine ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Huseyinova, G. (2008). “Başkurt Folklorunda Kız-Kuş Motifi”, *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, (Ed. A. Melek Özyetgin vd.), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 198-203.s.
3. Kılavuz işlevine dair daha geniş bir çalışma için bk. Yavuz, M. (2022). “Anadolu Masallarında Kılavuz Hayvanlar”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaynaklar

ALBAYRAK, K. (2008). “Millî Dinlerde Renk Fenomeni”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.8,S.2, 2-6.

Başkurt Destanları I-II-III-IV (2014). (Haz. Ahmet Suleymanov vd.), Ankara: Türk Dil Kurumu.

BALDICK, J.(2011). *Hayvan ve Şaman* (Çev.:Nevin Şahin), İstanbul: Hil Yayın.

BORATAV, P. N. (2012). *Türk Mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

ÇORUHLU, Y. (2000). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

ÇORUHLU, Y. (2019). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Çuvaş Alp Hikâyeleri (2009). (Haz. Feyzi Ersoy). Ankara: Türk Dil Kurumu.

ELIADE, M. (1999). *Şamanizm*. Ankara: İmge Kitabevi.

ERSOYLU, H. (2015). *Türk Kültüründe Kuşlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

GACAR, Ş. (2020). *Hayvan Folkloru Bağlamında Türk Dünyası Ekolojik Destanları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÜLAKAN, S. K. (2015). “Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine”. *Turkish Studies*. S.10,1142-1143.

- HİSAMİTDİNOVA, F. G. (2002). *Başkort Mifologiyahı*, Öfö: Gilem. S.22-34-35.
- KALAFAT, Y.(2012). *Türk Halk İnançlarında Renkler*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- KÖSE, S.(2019). “Türk Kültüründe Baykuş”. *Kültür Araştırmaları Dergisi*. S.3, 295.
- MAZLUM, Ö.(2011). “Rengin Kültürel Çağrışımları”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S.31,132-133.
- ÖGEL, B. (2014). *Türk Mitolojisi II*. Ankara. Türk Tarih Kurumu.
- SAGİTOV, M. M. (1983). “Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma”, (Çev. Nuri Yüce), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C. 30-31, Sayı 1982-1983, 125-132.
- SEYİDOV, M. (1988). “Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alakası”. (Çev. Orhan Yavuz), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. S.2, 44-45.
- SEVER, M. (2011). “Türk Mitolojisinde Kuşlar”. *Milli Folklor Dergisi*. S.42,87.
- ŞİŞÇİ, F. (2018). “Türk Mitolojisinde Güvercin Motifi ve Çağdaş Türk Resminde Temsili”. *İdil Sanat ve Dil Dergisi*. C. 7, S.41, 47-53.
- TANYU, H. (1983). “Totem, Totemizm ve Tabu Üzerinde Yeni Araştırmalar”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C.26, S.1,158-167.
- Tatar Destanları I-II* (2007). (Haz. Fatih Urmançı), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- YILDIZ, A. (2020). “Kültürel Bir Gösterge Olarak Renk Sembolizmi ve Beyaz’ın Kültürel İşlevleri”. *Türk Ekini Dergisi*. S.6, 47-48.
- YILMAZ, O. vd. (2014). “Güvercinin Ekonomik Önemi”. *Bitlis Eren Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, C.3, S.2, 201-202.